

CASTRALE MOTTEN IN BELGIË

1. Inleiding

In België ging het systematisch onderzoek van castrale motten later van start dan in de ons omringende landen. De werkzaamheden van A. Claassen⁽¹⁾ in Limburg leidden tot een vroege *status quaestionis* en een eerste inventarisatie, echter zonder systematische topografische opname. Het in de eerste helft van de jaren zestig aangevatte werk van R. Borremans⁽²⁾ uitgezonderd, bleven grondige opgravingen van dit soort sites lang uit. In Vlaanderen bijvoorbeeld bracht het onderzoek van de motte te Werken en de opgravingen in het Gravenkasteel te Gent met A. Van de Walle gegevens in de literatuur, die zeker wat de chronologische interpretatie betreft nog steeds op het mottenonderzoek wegen. Zo kan men in de inventaris van G. Lefranc⁽³⁾ lezen dat in Werken twee motten aan elkaar palen, waarvan de grootste in de Xde eeuw als vluchtberg voor het vee werd ingericht. In werkelijkheid gaat het hier om een castrale motte met opgehoogd voorhof, waarop thans kerk en kerkhof van het dorp gelegen zijn. Ook de vroege datering steunt op verkeerd geïnterpreteerde gegevens van bodemkundige en archeologische aard; nieuw archeologisch onderzoek van de motte gaat kortelings van start, maar vooralsnog kan dit site niet in deze studie opgenomen worden, tenzij om zijn typologische elementen.

Studies zoals deze van Werken zijn geen uitzondering in de archeologische literatuur. Daarom zal deze synthese ook hoofdzakelijk moeten steunen op recent opgegraven of bestudeerde motten. Zelfs binnen deze groep leveren verschillende sites slechts povere resultaten op, wat resulteert in één tot een paar gegevens over ontstaan en evolutie van het site. Meestal blijkt dat weinig systematische of te beperkte opgravingen aan de basis liggen van de vele lacunes. Het hoeft dus geen betoog dat niet voor elk onderzoekspunt, elk van de 32 motten in aanmerking komt.

¹ A. CLAASSEN, *Van Mottoren tot Kasteel*, Tongeren, 1970. — X., *Middeleeuwse Burchten. Colloquium te Tongeren - 12 september 1970*, Tongeren, 1972.

² R. BORREMANS, *Fouilles et prospections de mottes féodales entre Dendre et Dyle (Belgique)*, *Derentiacum* 3, 1979, 1-13.

³ G. LEFRANC, *Vestiges de mottes féodales en Flandre intérieure*, Lille, 1976, 11-12.

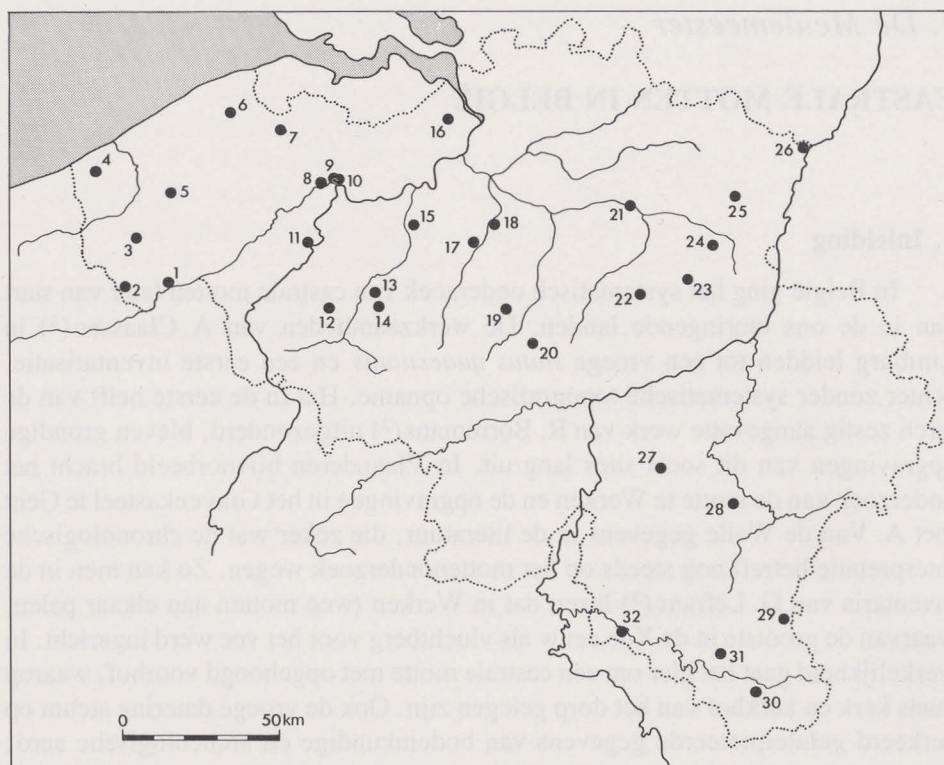

Fig. 1. Verspreidingskaart van de behandelde motten.

1. Comines	9. Gent	17. Grimbergen	25. Stalen
2. Loker	10. Gent	18. Vilvoorde	26. Kessenich
3. Merkem	11. Petegem	19. Lasne	27. Pessoux
4. Veurne	12. Lahamaide	20. Chastre	28. Marcourt
5. Werken	13. Viane	21. Diest	29. Bodange
6. Dudzele	14. Bever	22. Landen	30. Buzenol
7. Adegem	15. Moorsel	23. Borgloon	31. Mellier
8. Drongen	16. Beveren-Waas	24. Romershoven	32. Bouillon

De spreiding van de hier te bespreken opgravingen is zeer ongelijk verdeeld over de beide landsdelen. Van de 32 sites, liggen er amper 10 in het zuidelijk deel van het land. De terreingesteldheid kan hierin natuurlijk een rol hebben gespeeld, vooral ten zuiden van Samber-en-Maas, zodat er meer motten zijn in het vlakkere Vlaamse land.

Anderzijds blijkt dat het systematisch onderzoek en studie van motten vooral door de Nationale Dienst voor Opgravingen werd gevoerd en dit sinds 1974. In samenwerking met het Nationaal Centrum voor Oudheidkundige Navorsingen

wordt tevens gewerkt aan een topografische inventaris van de motten, waarbij momenteel het oude graafschap Vlaanderen de voorrang krijgt. Vooral op het terrein komt de impuls naar voor die Dr. H. Roosens aan het mottenonderzoek gaf: 16 sites van de 32, zowel in Vlaanderen als in Wallonië werden door de Nationale Dienst voor Opgravingen bestudeerd. Het lijkt ons hier de aangewezen plaats om Dr. H. Roosens te danken omdat hij dit thema in het programma van zijn dienst inlaste en van in den beginne een speciale budgettaire plaats voor deze tijdrovende en geldverslindende vorm van opgravingen heeft ingeruimd.

2. Ligging, vorm en afmetingen

De onderzochte sites kunnen wat hun ligging betreft in vier groepen worden opgedeeld. De motten van Veurne en Gent zijn in de oude stadskernen gelegen. Hun inplanting is duidelijk bepaald door de evolutie van het site zelf. In Veurne volgt de motte een grafelijke ringwalversterking op. De inplanting van de grafelijke pre-motteversterking zelf wordt bepaald door een grote circulaire versterking uit het einde van de IXde eeuw, die grafelijk bezit was en waarrond zich de stad zal ontwikkelen. In Gent hangt het opwerpen van de Gravensteen-motte eveneens samen met de ontwikkeling van het gravelijk castrum. De keuze van de plaats van de motte werd dus niet ingegeven door nieuwe eisen, maar werd bepaald door factoren, die met een bestaande toestand te maken hebben. De Tempel-motte ontstond door schenking van de terreinen aan de Tempeliers. Toch liggen de beide Gentse sites in het drassige Leiealluvium, zodat ze over waterrijke grachten konden beschikken. De stedelijke motte van Diest en deze van Borgloon, aan dewelke, als hoofdburcht van de eerste Loonse graven, min of meer ook een stedelijk karakter kan worden toegedeeld, maken beiden uitstekend gebruik van de lokale topografie. Ze liggen op het uiteinde van een rug, die het omliggende landschap duidelijk domineert. Deze twee sites vormen eigenlijk de overgang naar de tweede groep.

De hoogtesites komen hoofdzakelijk in het zuiden van het land voor. Mellier, Bouillon, Bodange, Buzenol en Marcourt liggen evenzeer op omgeving dominerende en gemakkelijk te verdedigen hoogten. Soms, zoals te Bouillon en te Mellier, volstond het een rotskop af te snijden en deels bij te werken om een motteachtige constructie te bekomen.

De overgrote meerderheid van de sites is echter gelegen in een beekvallei, meer bepaald langs de beek zelf, zodat de grachten rond de motte, door hun verbinding met de beek, met water werden gevuld. In Bever werd hiertoe zelfs een afdamming in de beek gebouwd. Het is duidelijk dat militaire overwegingen de keuze van het site hebben bepaald, en het zoeken naar waterrijke grachten de doorslag gaf, bij de constructie van de motten van Loker, Werken, Viane, Moorsel, Petegem, Stalen, Romershoven, Kessenich, Landen, Bever, Chastre, Lasne, Pessoux, Vilvoorde en Grimbergen.

Beveren en Dudzele zijn gelegen in het drassig poldergebied. Bij gebrek aan

een beekvallei is men in dit vlakke land dié plaatsen gaan opzoeken, waar bij het graven van grachten dezelfde resultaten konden worden bekomen, als bij een site langs een beek. De Singelberg te Beveren ligt duidelijk juist buiten de drogere zandstreek en binnen de nattere uitwiggingszone van het poldergebied. Tot deze groep behoren ook de motten van Comines, Lahamaide, Drongen en Merkem, die allen evenzeer in drassig terrein gelegen zijn, doch niet aansluiten op een beek zelf.

Wat de landelijke sites betreft, kan geen lijn getrokken worden in de verhouding van de motte tot de dorpskern. Verschillende motten liggen buiten het dorp, andere vormen een integraal deel van de dorpskern zelf. De motten van Loker en Beveren waren wel rechtstreeks door een weg met de dorpskern verbonden; in het geval van Beveren vormde een lijnrechte, 2,6 km lange dreef de schakel tussen motte, kerk en dorp.

Alle motten zijn rond tot licht ovaal. Hun afmetingen variëren in doormeter tussen 20 m en 110 m, in hoogte tussen 2 m en 16 m. Zoals reeds aangehaald, betreffen een paar van de hoogtesites slechts een aanpassing van een natuurlijke rotsput. De La-Ramonette-motte te Bouillon is hiervan een goed voorbeeld. Haar hoogte ten overstaan van het terrein buiten de gracht, bedraagt 3,50 m, terwijl de eigenlijke aanaarding van de motte slechts langs één helft heeft plaats gehad en nog geen meter hoogte haalt.

Wat vorm en afmetingen van deze sites betreft, moeten wij er tevens op wijzen, dat deze factoren totaal afhankelijk zijn van de wijzigingen, die tijdens of na het gebruik van de motten aan de sites werden aangebracht. Sommige motten ondergingen grondige veranderingen, zodat hun oorspronkelijke afmetingen slechts kunnen geschat worden. Ook de huidige vorm en afmetingen komen niet altijd overeen met de laatste gebruiksfase. We verwijzen dan ook liever naar de gegevens vervat in de respectievelijke opgravingsrapporten, eerder dan hierover reeds conclusies te trekken. Tenzij wij er kunnen op wijzen dat, uitgezonderd voor het Gravensteen te Gent, waar enkele bijgebouwen werden aangetroffen, zeker op de vroegste motten, de plateaus eerder klein in oppervlakte waren. Zo kon men op de motte slechts één gebouw construeren. Dit gaat samen met steile hellingen (tot 60 %), die het beklimmen van de heuvel voor de aanvaller zeer moeilijk maken. Dit was onder meer het geval op de motten van Beveren, Veurne, Borgloon, Landen, Kessenich, Grimbergen en Werken. In Grimbergen en Veurne kon tevens worden vastgesteld, dat het motteplateau oorspronkelijk meer rechthoekig dan rond of ovaal was.

Over de relatie tussen grootte en belangrijkheid van de heer kunnen we ons hier niet uitspreken.

Eén vormelement is zeer belangrijk en moet onderzocht worden, namelijk voor- en neerhof. Op enkele goed omschreven uitzonderingen na, bestaan immers alle West-Europese castrale mottesites uit een opperhof met een specifiek militair

doel, en een neerhof, waarop zich de meer economische aspecten van het dagelijks leven afspelen. Voor een aantal sites beschikken we over geen gegevens (Lahamaide, Comines, Vilvoorde, Drongen, Romershoven, Stalen en Marcourt); dit betekent echter niet dat zij geen voorhof hadden, enkel dat er in de literatuur geen elementen over zijn weergegeven.

Twee sites worden expliciet vermeld zonder voorhof, namelijk de motte van Bever en deze van Bouillon. Wat deze laatste betreft ligt voor de motte nochtans een ruim plateau, dat de inplanting van een neerhof mogelijk maakt. In Bever is de situatie minder duidelijk (cf. infra).

Het voorhof-element is verder op te splitsen in twee delen. In de stedelijke sites ligt de materiële opsplitsing van de versterking in opper- en neerhof soms anders dan bij de landelijke sites. Immers deze stedelijke motten kunnen deel uitmaken van een structureel complexer geheel, zodat de afwezigheid van een organisch met de motte verbonden voorhof niet betekent, dat er geen neerhofelementen aanwezig zijn. Zo omvat de IXde-eeuwse circulaire burg in Veurne, naast de motte, ook de Sint Walburgaparochie en -kerk, die mogelijk als castrale kerk is ontstaan. Het feit dat hier gebouwen met een agrarische functie werden opgegraven kan ook in de richting van een voorhof-functie van de oude burg ten overstaan van de motte duiden. Ook voor de beide Gentse sites en voor de Diestse Tafelrondmotte is dit geldig. In de hoogtesites te Bodange en Buzenol, maken de veronderstelde mottes eveneens deel uit van een complexere en oudere versterking, waarvan de onderdelen als voorhof kunnen dienst hebben gedaan.

De andere motten hebben allen een voorhof. Meestal omsluit het voorhof min of meer halfmaantvormig een deel van de motte. In enkele gevallen, namelijk te Mellier en Pessoux, ligt het voorhof helemaal rond de motte.

Dudzele heeft een tweeledig voorhof; of beide echter gelijktijdig zijn aangelegd, kon tijdens de noodopgraving niet worden uitgemaakt. In Merkem werd het voorhof kort na zijn constructie in oppervlakte verdubbeld.

De economische functie van het neerhof leeft soms nog door tot de huidige tijd. Een goed voorbeeld ervan, is de motte van Lasne, waar de hoeve nog steeds naast de motte bestaat.

Op het voorhof van de motten van Grimbergen, Werken en Kessenich staat de parochiekerk. In beide eerste gevallen kan men er vanuit gaan dat het om oorspronkelijke castrale kapellen gaat, die tot parochiekerk zijn geëvolueerd. In Kessenich heeft men echter de zekerheid dat de parochie ouder is dan de motte; de integratie van de kerk binnen het opgehoogde neerhof van de motte vindt hoogstwaarschijnlijk haar reden binnen de topografische inplanting van de versterking.

Een aspect waarmee we in twee gevallen geconfronteerd worden, zijn de naast elkaar gelegen motten. In Kessenich lagen oorspronkelijk twee motten in elkaars onmiddellijke omgeving; één ervan is echter volledig weggenivelleerd. In Landen ligt nog steeds op amper 200 m van de Tombe-van-Pepijn-motte een tweede

heuvel, de Hunsberg. Het bestaan van twee of meer motten op korte afstand van elkaar is niet ongewoon⁽⁴⁾. Vaak gaat het hierbij om een door motte-constructie opgedreven verdediging⁽⁵⁾. In het geval van Landen en Kessenich is er mogelijk een andere verklaring, namelijk dat het om een ontdubbeling van de eerste heuvel gaat. Deze ontdubbeling zou dan hebben plaats gehad na een testamentaire opdeling van de bezittingen van de feodale eigenaar van de heerlijkheid en de motte. Deze laatste, met al haar symboliek, moest ook verdeeld worden. In de praktijk was dit volkomen uitgesloten, zodat de nieuwe eigenaars een nieuwe motte aanlegden, kort bij de bestaande⁽⁶⁾.

3. Constructie van de motten

Slechts voor een aantal opgegraven motten beschikken we over gegevens, die ons iets leren over de manier waarop ze werden aangeaard.

Er zijn drie basiswijzen om een motte te construeren. De eerste en mogelijk de eenvoudigste bestaat erin een gracht te graven en de grond aan de binnenzijde van de gracht te werpen. Hier ontstaat een onregelmatig walvormig lichaam; de binnenzijde wordt naderhand opgevuld en het geheel wordt dan tot de gewenste hoogte aangeaard. Deze werkwijze werd te Viane toegepast. In Landen werd voor het opwerpen van de motte gebruik gemaakt van een reeds bestaande ringwal. Deze methode is niet ongewoon: een bijna analoge techniek werd aangewend in Veurne, waar een deel van een bestaande ringwal dienst deed als kern, die door ophoging van de ringwal werd bekomen; door grond tegen deze kernmotte af te zetten kwam men tot de gewenste grootte en hoogte van de motte; dit gebeurde zelfs niet in één fase. Bij de verdere aanaarding van de ringwal tot motte werd de basis van deze laatste volledig versterkt door het aanbrengen van horizontaal en vertikaal geplaatste boomstammen en balken, afkomstig van bij de oprichting van de motte verdwenen gebouwen. Zelfs de mottegracht kreeg aan de mottezijde een houten oeverbeschoeiing. Het was duidelijk de bedoeling het glijden van de pas aangebrachte zandige grond ten allen prijze tegen te gaan. Ook in de opwerking van de motte zelf werden herhaaldelijk planken en balken, maar dan eerder onsystematisch, aangebracht. In Moorsel werd bij het graven van de gracht een ringwallichaam opgeworpen, waarvan een deel tot motte werd verhoogd; er bleef echter steeds een depressie tussen motte en de restant van de ringwal.

⁴ M. BUR, *Mottes multiples et groupes de mottes: un problème de définition*, *Mélanges Arch. Hist. Méd. M. de Boïard*, Genève, 1982, 39-48.

⁵ R. BORREMANS, «Les monts», vestiges d'une forteresse à Braine-le-Château (Brabant Wallon), in *Liber Castellorum. 40 variaties op het thema kasteel*, Zutphen, 1981, 201-204.

⁶ J. CHAPELOT-R. FOSSIER, *Le village et la maison au Moyen Age*, Paris, 1980, 142. — X., Les fortifications de terre en Europe occidentale du Xe au XIIe siècles, *Arch. Médiévale*, XI, 1981, 13-14 en 27-28.

Fig. 2. Luchtfoto's van motten (verschillende schalen, meestal ca. 1/10.000 — met toelating van het Ministerie van Openbare werken). Van links naar rechts en van boven naar onder: Loker, Merkem, Veurne, Werken, Dudzele, Adegem.

In plaats van een ringwal op te werpen, kan men ook een kernheuvel construeren, die dan tot de gewenste plateauoppervlakte wordt uitgebreid, eventueel verder wordt opgehoogd. Kernheuvels vormden de basis van de motteconstructies in Dudzele, Merkem, Loker en Beveren. In Dudzele is de motte zo laag, dat men nooit boven het niveau van een kernheuvel is uitgekomen. In Merkem werd de motte, na de aanleg van de kernheuvel, door ophoging tot de gewenste hoogte gebracht. In Loker werd een lichte, natuurlijke verhevenheid gebruikt om een kernheuvel op te werpen; aan één kant werd een wal naast de gracht opgeworpen en het deel tussen kernheuvel en wallichaam werd opgevuld tot men de gewenste hoogte bereikte. In Beveren werd een spitse kernheuvel in één tijd opgeworpen met materiaal uit de gracht; aan één zijde werd dan aangevoerde grond tegen de kern afgeworpen tot men, ter hoogte van de kernheuveltop, een plateau met de gewenste oppervlakte bekwam.

De motte van Bouillon neemt een ietwat speciale plaats in, en waarschijnlijk geldt dit ook voor andere hoogtesites. De kernheuvel wordt er eigenlijk gevormd door de uitstekende rotspunt, die wordt bijgewerkt tot het gewenste plateauoppervlak wordt bekomen.

Een derde systeem bestaat erin een torengedouw in te motten. Hiertoe wordt het gebouw eerst opgetrokken en dan pas wordt de grond aangevoerd en aangeaard, zodat de benedenverdieping ondergronds komt te staan. Mooie voorbeelden hiervan vindt men in Mellier, Diest, Romershoven en Stalen. Er is een fundamenteel verschil tussen het inmottingsconcept van deze vier sites en dit van Loker (tweede fase) en van het Gravensteen te Gent. In het eerste geval werd de motteopbouw volgens het inmottingsidee geconcipieerd: het inmotten van de toren behoort tot de eerste constructiefase van de motte. In Gent daarentegen bestonden de zaal (huidige donjon) en de toren; de dichtgemaakte benedenverdieping werd aldus kelder-verdieping. We kunnen er vanuit gaan dat de donjons van Buzenol en Bodange op dezelfde manier werden ingemot.

4. Ontstaan en datering

De Gravensteenmotte en deze van Veurne, Petegem, Viane⁽⁷⁾, Vilvoorde, Chastre en Pessoux zijn ontstaan uit en op reeds bestaande sites. Ook voor Bodange

⁷ Wat de pre-motte-fase te Viane betreft, drukken wij toch zekere reserves uit. Ondanks de voorgestelde C14-datering van AD 960 lijkt de totale afwezigheid van vondsten die vóór de XIIIde eeuw te dateren zijn, ons toch chronologisch indicatief. Calibratie van dit gegeven, zonder rekening te houden met plus en min afwijkingen en gemiddelden van het monster, brengen deze datum terug tot de jaren 1000-1025 (M. STUIVER, A high-precision calibration of the AD Radiocarbon time scale, *Radiocarbon* 24, 1, 1982, 1-26). Bovendien schijnt de positie en onderlinge relatie van de vroegste palen eerder te wijzen op een systeem van ondersteuning van de motteopwerping, zoals ze ook te Veurne in detail werd teruggevonden, eerder toch dan dat het om een gebouwenconstructie zou gaan.

[illegible]

TABEL: Overzicht van de ontstaansdata van de behandelde motten.

en Buzenol is dit het geval. In Mellier ligt er een archeologisch hiaat tussen de bewoning uit de VIIIste eeuw en de oprichting van de motte in XI^d(⁸). De oudste motte is deze van Bouillon, ontstaan in XI^b; ze vormt een uitzondering(⁹). De ontstaansdata van de Belgische motten situeren zich verder niet vóór XI^d, begin-

⁸ Halve eeuwen worden met A en B aangegeven; kwarteeuwen met a, b, c, d.

⁹ Deze vroege datering is enkel afgeleid uit historische bronnen. Het archeologisch dateerbaar materiaal betreft ceramiek uit Andenne, periode I (1075-1175). Een tekst vermeld expliciet de motte bij een aanval in 1141.

periode van de motten van Diest, Borgloon⁽¹⁰⁾, Grimbergen, Mellier en vermoedelijk ook Petegem. Dudzele ontstaat op het einde van de XIde of in het begin van de XIIde eeuw, wat ook voor Comines en Adegem kan gelden. In het begin van de XIIde eeuw vervangen de motten van Vilvoorde en Chastre een vlaknederzetting, die respectievelijk eind Xde en in de XIde eeuw ontstonden. Uit het begin of uit de eerste helft van de XIIde eeuw dateren het Gravensteen, Veurne, Bever⁽¹¹⁾, Moorsel en Beveren. Kessenich, Drongen en Marcourt zijn binnen de XIIde eeuw te plaatsen. Eind XIIde of begin XIIIde ontstaat de motte van Lasne; de Tempelmotte te Gent en de motte van Viane⁽¹²⁾ begin XIIIde eeuw. In Landen wordt het XIIde eeuwse ringwalsite pas in of kort na XIIIa tot motte omgebouwd. Dat de traditie nog volop navolging genoot, bewijzen de XIIIde eeuwse motten van Romershoven⁽¹³⁾ en Stalen⁽¹⁴⁾. Wanneer men er rekening mee houdt dat in dezelfde periode, de motte van Diest reeds door een nieuwe versterking werd vervangen, doet dit toch vragen rijzen. Ook in Loker en Merkem stelt men hetzelfde fenomeen vast. De Lokerse motte ontstond op ongeveer 700 m noordelijk van de bestaande heerlijke hofstede, het «Lokerhof», waarvan het site nu nog in gebruik is. Het Lokerhof ligt op de rand van de beekvallei. De «Galooiemotte» ligt lager, langs de beek zelf. Deze verschuiving, nog in de XIIIde eeuw, heeft ons inziens dan ook een eerder statussymbolische dan wel militaire betekenis. De late motteconstructie op de Hoge Mote te Merkem (XIIIB) kan evenmin een militair karakter gehad hebben. De mogelijkheid bestaat, dat het hier om een ontginningsmotte gaat, die reeds kort na haar ontstaan werd opgegeven ten gevolge van de economische crisis van de late middeleeuwen.

Algemeen kan men besluiten, dat op het einde van de XIde eeuw en vooral in de XIIde eeuw de opkomst van de motten in België een algemene en bovendien

¹⁰ De archaeologica op het voorhof dateren het site ten vroegste in XId. De motte dateren in het begin van de XIde eeuw op basis van het historisch ontstaan van het graafschap Loon en een eventuele burcht (vóór 1032) is ons inziens niet voldoende; graafschap en/of burcht is niet noodzakelijk gelijk aan motte.

¹¹ Op basis van een kogelpot, een type dat in de 11de-12de eeuw in onze gewesten in gebruik was (sic), de motte in de XIde eeuw dateren is misschien voorbarig. Historische argumenten dateren de motte meer in de XIIde eeuw: de oprichting kan gemakkelijk onder Boudewijn IV, de Bouwer, (1120-1171), de overgang van hout- naar steenbouw onder Boudewijn V (1171-1195) hebben plaats gehad.

¹² Borremans dateert de motte een eeuw vroeger op basis van een C14-datering van palen van een gebouw op het voorhof. Calibratie van de datering, zoals in noot 7 reeds aangehaald, verjongt beide C14-data (AD 1100 en AD 1120) echter met een eeuw en plaatst ze in XIIIa, wat dan weer overeenkomt met de archeologische vondsten, die niet vóór de XIIIde eeuw te dateren zijn.

¹³ Romershoven kan ons inziens wel in de XIIIde eeuw worden gedateerd en wel op basis van het zogenaamde Vlaams aardewerk dat er gevonden werd.

¹⁴ Zoals voor Romershoven lijkt een datering in de XIVde eeuw ons laat toe. Vergelijking met Andennevormen is hier wel aanvaardbaar.

vlugge verspreiding heeft gevonden: de Belgische adel heeft het modeverschijnsel dat de motte als versterking toen uitmaakte, bijzonder wel overgenomen.

Enerzijds hoeft het ons dan ook niet te verwonderen dat in 1127-1130 Walter van Terwaan, bij zijn beschrijving van de dorpsmotte van Merkem, de termen *juxta morem terrae illius* en *mos namque est* gebruikt. Tot onze grote spijt is van deze motte niets meer overgebleven; zij werd waarschijnlijk reeds vóór de XIXde eeuw genivelleerd om plaats te maken voor het kasteel van de familie de Coninck de Merckem.

Anderzijds lijkt het ons, op archeologische gronden, moeilijk vroegere dateringen van mottenconstructies in onze gewesten te aanvaarden. Redeneringen zoals deze van M. Rouche wat betreft Vinchy, een site in Frans-Henegouwen, zijn te interpretatief en te voorbarig⁽¹⁵⁾.

Dat de mode om motten te bouwen nog lange tijd een waarde bezat, blijkt uit het feit dat de motten herhaaldelijk werden geherstructureerd en vooral dat nog in de XIIIde eeuw, wanneer bijvoorbeeld in Loker een nieuwe adellijke familie aan de macht komt, zij tot de constructie van een motte overgaan. Deze traditie zal tevens, vooral in de XIVde eeuw, haar uitlopers hebben, bij de constructie van de vele sites met walgracht⁽¹⁶⁾.

¹⁵ M. ROUCHE, Vinchy: le plus ancien château à motte, *Mélanges ... Michel de Boüard*, Genève, 1982, 365-370: de auteur is, zoals in zijn titel, zeer assertief in zijn tekst om in Vinchy een mottekasteel te plaatsen, dat reeds in 979 verwoest werd. Tevens laat hij Arnulf I, graaf van Vlaanderen, reeds motten bouwen tussen 950 en 965. Hij noemt Vinchy « un cas absolument incontestable, tant par les textes que par l'archéologie ». Wat dit laatste betreft, de eerste schop moet in Vinchy blijkbaar nog in de grond gestoken worden. Waar het om de teksten gaat, kan evenmin zijn interpretatieve vertaling worden gevolgd: „*locum munitionis invasit castrumque turritum et iam pene perfectum Deo adiuvante, demolito aggere coaequavit arenis*” wordt vertaald als „s'empare avec l'aide de Dieu, du site fortifié de l'enceinte et de la tour presque achevée, fait démolir la motte et égaliser du sable”. Verder in de studie wordt *castrum* gelijk aan „enceinte”, *turritum* gelijk aan „la tour en bois” en *aggere* gelijk aan de motte zelf, daar er genivelleerd wordt (*coaequavit arenis*). Zolang er geen archeologisch bewijs geleverd wordt voor de Xde-eeuwse motte, moeten wij ook in vertaling dicht bij de tekst blijven en vertalen door „een van toren voorziene versterking” (*castrum turritum*) en „aarden opwerping” (*aggere*). Dit laatste hoeft geen motte te zijn; het kan hem evenzeer om een aarden omwalling gaan. In deze synthese zijn voorbeelden opgenomen (Vilvoorde, Veurne, Landen) waar aan de motte een militaire versterking voorafging; ook een aarden wal kan genivelleerd worden (*coaequavit arenis*).

¹⁶ F. VERHAEGHE, Moated sites in Flanders: features and significance, in *Liber Castellorum*, 98-121.

5. Functie

A. HET OPPERHOF

De meest bepalende functie van de motte is de militaire. Natte grachten, scherpe hellingen, omheiningen en donjon karakteriseren haar opperhof. Ze omvat enerzijds een defensief aspect, dat de adel de mogelijkheid geeft zich tegen aanvallen van buitenuit te verdedigen. Anderzijds geldt evenzeer een offensief aspect, dat echter een meer symbolische waarde heeft. De motte stelt de adel namelijk in staat zijn eigen status te bevestigen en op te dringen aan zijn eigen regio en ondergeschikten. Vooral stedelijke motten zijn hiervan een voorbeeld. Uit de functie ten overstaan van de heerlijkheid zelf zal dan ook de statussymbolische betekenis en de noodzaak tot constructie van een motte groeien. Resten van laatmiddeleeuwse muntslag en valsmunterij, gevonden op de motten van Loker en Kessenich, zijn hiervoor zeer indicatief: het is immers op het motteplateau dat zich het atelier bevindt; geld werd aangemunt op het daartoe minder geschikte opperhof en niet elders.

De motte was natuurlijk in de eerste plaats verdedigd door haar grachten: afmetingen en diepten hiervan zijn zeer variabel. Ze kunnen tot 20 m breed en 5 m diep zijn. Wat de omheiningen op de rand van het motteplateau betreft, hebben we gegevens uit Lahamaide, Veurne, Grimbergen, Loker en Beveren-Waas. De motte van Lahamaide zou afgeboord zijn geweest door een houten palissade. Verloop, plaats en patroon van deze verdedigingsgordel komen in het rapport echter niet naar voor¹⁷. In Veurne werd aan één van de korte zijden van het motteplateau de sporen van een houten, uit balken en planken bestaande palissade vrijgelegd. Ze was nog over een hoogte van 3 m bewaard. Deze palissade werd aangelegd nog vóór de algehele nivellering van het motteplateau. Opmerkelijk is dat alleen aan die zijde, namelijk de kant van de motte die naar de markt en dus de stad zelf gericht is, een dergelijke constructie werd aangelegd. Ondanks intensief naspeuren werd op de andere zijden geen spoor van een omheining, noch in hout, noch in steen weergevonden. Toch moet ook daar één of ander systeem voorhanden zijn geweest, zoals bijvoorbeeld doornhagen. In Grimbergen was er een palissade aanwezig, ingeplant zoals te Veurne, in een standgreppel. In Gent kon geen bewijs geleverd worden voor een omheining rond de eigenlijke motte. Wel trok Filips van de Elzas in 1180 een schildmuur op, waarna nivellering van het motteplateau plaatsgreep.

De oudste faze van Beveren en de tweede faze van Loker leverden analoge

¹⁷ Uit de afbeeldingen is eerder op te maken dat de zogenaamde afboording van de motte enkel een oppervlaktelaag op de helling van de motte zelf is; dit is zowel in vertikaal, als horizontaal vlak te volgen. Om er een palissade in te zien, moeten er wel duidelijker documenten ter beschikking staan.

sporen van een omheining op. Op beide sites vonden we langs de rand van het plateau een bandvormige zone met een min of meer losse opeenstapeling van kleine tot middelgrote stenen. In Beveren bleek uit de verhoudingen van plaats, ligging, oriëntatie en stratigrafie zelf, dat het om de funderingsbasis van een omheining moest gaan, waarvan het opgaand werk mogelijk wel uit hout was vervaardigd. Bij de ombouw van de motte aan het einde van de XIIde eeuw moet er ook een nieuwe omheining gekomen zijn. Of deze op de rand van het plateau, dan wel aan de basis van de motte stond kon niet duidelijk worden gemaakt, alhoewel er toch elementen voorhanden zijn, die een ringmuur op de plateaurand het meest waarschijnlijk maken.

Een totaal verschillend systeem werd toegepast in Bouillon, waar een gracht en aarden wal de mottegracht aan de buitenzijde verdedigen, een patroon dat ook op het tapijt van Bayeux zichtbaar is. Dit systeem is niet uniek; ook in Vlaanderen, onder meer bij de nog niet opgegraven Bovekerkemotte te Werken komt een buitenwal voor.

De verdedigingstoren op het motteplateau vormt het voornaamste militaire element. Een opmerking vooraf lijkt echter niet misplaatst. Om constructiesporen terug te vinden is het wel noodzakelijk de motte grondig te onderzoeken, zowel in diepte als in oppervlakte. Bepaalde torens waren zeer beperkt in oppervlakte en namen slechts een miniem deel van het plateau in beslag. Bovendien moet men ze ook niet steeds centraal gaan zoeken. Volledigheid in het onderzoek bleek onder meer noodzakelijk in Dudzele, waar enkel de hoekpalen van een houtconstructie bewaard waren. Ook dient men de sporen te verklaren. Volgens de opgravingstekeningen van de motte van Lasne is er een negatief spoor aanwezig, gevuld met puin, dat in vergelijking met andere sites, gerust als de uitbraakkuil van een kalkstenen gebouw met een zijde van ongeveer 9 m mag worden geïnterpreteerd.

Ook in de diepte is een degelijk onderzoek noodwendig. Niet alleen om uit te maken of een vlaknederzetting aan de motte voorafging, maar ook om de evolutie van de heuvel en de bewoningsgeschiedenis zelf te bestuderen. Voor vele van de hier besproken motten geldt telkens het principe dat ze één of meer wijzigingen hebben ondergaan. Telkens gaat het om een verandering van het motteplateau. In Gent ging men tot nivellering binnen een ringmuur over. In Beveren, Diest, Lasne, Dudzele en Loker had de uitbreiding een verhoging van het plateau tot gevolg. In Veurne en Moorsel werd de top van de oorspronkelijke motte afgevlakt om een groter plateau te bekomen, zodat een ruimer gebouw kon worden geconstrueerd. In Beveren stelden we in dit verband een interessante bijzonderheid vast. De motte werd aan één zijde uitgebreid. Men is echter niet onmiddellijk aan de bouw van de nieuwe toren begonnen. Men heeft gewacht tot na verloop van tijd de nieuw aangevoerde grond zich had gestabiliseerd. Dan werd het plateau opnieuw genivelleerd en pas op dat ogenblik werd een toren opgetrokken. Uit voorzorgsmaatregel werd de muur die boven de nieuw aangebrachte grond werd gebouwd extra door steunberen versterkt.

Houtbouw werd aangetroffen op de motten van Beveren, Vilvoorde, Grimbergen, Bever, Loker, Dudzele en het Tempelhof te Gent; in Moorsel, Merkem, Veurne, Landen, Chastre en Pessoux mag hij verondersteld worden. In Dudzele trof men enkel drie hoekpalen van een houtconstructie aan. Het gaat hier waarschijnlijk om een gebouw, dat op de hoeken na, op horizontale balken was opgetrokken. Ook op het Tempelhof werden enkel de hoekpalen van het houten gebouw teruggevonden. Alhoewel uit de eerste bewoningsfase van Loker houtbouwsporen werden vastgesteld, beperken ze zich tot de hoekpalen van een torengedouw; in tegenstelling met Dudzele, waar we duidelijk geen toren mogen veronderstellen, maken de afgeleide afmetingen en de dikte van de palen deze interpretatie voor Loker wel mogelijk. Wat de eerste Singelbergmotte te Beveren betreft, ligt de situatie helemaal anders. Het site werd platgebrand in 1158. Hiervan getuigen de zeer grote hoeveelheden brandsporen, die zich over gans het motteplateau verspreiden. De houtskool en verbrande leemklompen laten toe een vakwerkconstructie te veronderstellen. De fundering van deze constructie bestond uit twee gescheiden natuurstenen massieven, die mogelijk door een spaarboog, maar hoogstwaarschijnlijk door een plankenconstructie met elkaar verbonden waren. Van deze funderingsbasis vonden we echter enkel de negatieve sporen terug. Toch lieten de vondsten en vaststellingen toe een toren van ongeveer 3,50 m bij 4,80 m te interpoleren in deze negatieve sporen; een toren dus met natuurstenen basis en een hout- en leem bovenbouw. De bedaking moet uit natuurlijke materialen zijn vervaardigd, daar bij de verwoestingssporen geen enkel bedakingsselement werd aangetroffen.

In Stalen werden analoge vaststellingen gedaan, alhoewel het hier om een XIIIde-eeuwse motte gaat. De toren in Stalen had een oppervlakte van 4,40 m bij 6,20 m. De onderbouw ervan was opgetrokken in natuursteen; in een eerste fase echter enkel de vier hoeken; de tussenruimte moet uit hout zijn vervaardigd geweest en werd pas in een tweede fase door natuursteen vervangen. De bovenbouw moet uit hout-, vlecht- en leemwerk zijn opgebouwd. Dit systeem zou vooral bij kleinere torens een algemene verspreiding hebben gehad.

Vilvoorde omvatte een houten toren met lemen wanden, een hutkom en een klein houten bijgebouw. Op de motte te Grimbergen, die reeds in 1159 verwoest en definitief verlaten werd, werden enkel houtconstructies aangetroffen. In XIB stond er een houten wachttoren, die begin XIIde eeuw vervangen werd door een houten toren van ongeveer 9 m bij 6 m. In de loop van XIIA maakte deze laatste plaats voor een grote houten woontoren van ongeveer 13,50 m bij 9,30 m. Het ging hier zeker om een constructie in stafbouw, opgetrokken met blokwerk en planken. Deze techniek is ook in de zeepolders algemeen verspreid, zoals onder meer te Veurne kon worden aangetoond. Dit gebouw had wel een gelijkvloerse toegang van 4 m breed. Bovendien wijzen paalsporen langs één van de wanden op een soort „halle-constructie”.

Begin XIIde eeuw stond op de motte te Bever eveneens een houten gebouw;

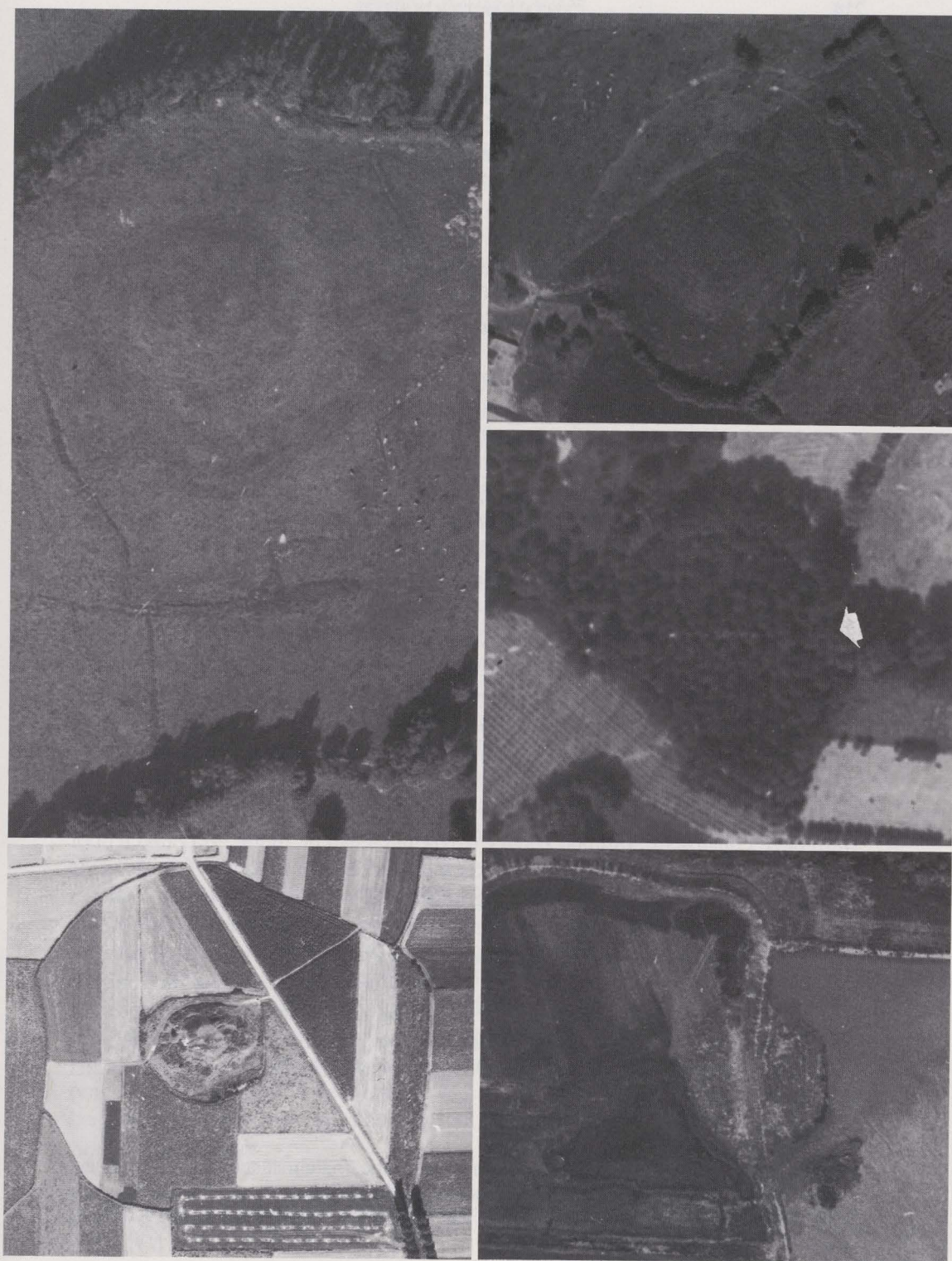

Fig. 3. Luchtfoto's van Viane, Bever, Moorsel, Beveren-Waas, Vilvoorde.

het kende slechts een kortstondige geschiedenis, daar het nog in de XIIde eeuw door een natuurstenen toren zou worden vervangen.

Sommige motten, zoals Diest, Kessenich, Romershoven, Gent, Bouillon, Mellier en mogelijk Viane¹⁸), Lasne en Drongen droegen van bij hun oprichting stenen constructies. In Diest (14 m bij 12 m), Romershoven (6 m bij 7 m) en Mellier (12 m bij 12 m) werden natuurstenen torens ingemot. In Gent gebeurde dit eveneens; zowel de zaal (32 m bij 14 m) als de er tegenaan gebouwde torenconstructie (ongeveer 4 m in het vierkant) werden ingemot. De toren bleef zijn toegang hebben vanuit de eerste verdieping van de zaal. Bij de zaal zelf werd de benedenverdieping dichtgemaakt en op de eerste verdieping bracht men in de oostmuur een nieuwe toegang aan, die gelijkvloers lag met het motteplateau. In Kessenich werd een octagonale toren gebouwd met een buitendiameter van ongeveer 10 m. In Bouillon werd de fundering van de zeshoekige toren deels in de rots uitgekapt. Deze toren met een buitendiameter van ongeveer 7 m had waarschijnlijk wel een opbouw in hout.

Op andere sites, zoals Chastre, het Tempelhof te Gent, Bever, Beveren-Waas, Veurne en Loker greep er een overgang plaats van hout- naar steenbouw. Vaak heeft dit te maken met het feit dat de motte geen kazerne alleen is, maar effectief bewoond wordt. Vooral in de residentiële functie komt er na verloop van tijd verandering. Dit is vooral merkbaar vanaf de XIIIde eeuw. De militaire, weinig comfort biedende verdedigingstorens worden vervangen door leefbaarder woon-torens. In Bever werd de XIIde eeuwse natuurstenen toren zelf in de XIIIde eeuw door een massieve bakstenen toren vervangen. Na de verwoesting van de houten toren in 1158 werd op het einde van de XIIde eeuw het site van Beveren heringericht; op de vergrote motte bouwde men een natuurstenen gebouw, waarvan slechts één muurfragment van 8 m lengte in negatief bewaard bleef. Het betreft een gebouw dat een binnenbekleding van beschilderd pleisterwerk bezat. In XIIIb werd deze constructie, ditmaal zonder wijzigingen aan de motte, vervangen door een toren van 14 m bij 15 m, opgetrokken uit Doornikse kalksteen. Zoals in de vorige twee fazen besloeg de toren het grootste deel van het motteplateau, zodat er voor bijgebouwen amper plaats overbleef. In Veurne had de overgang naar steenbouw in de loop van de XIIIde eeuw plaats. Op een hernieuwde motte trok men een natuurstenen gebouw op van 10 m bij 7,50/8 m. Het gaat duidelijk niet om een torenconstructie. In Loker werd op een niet nader te dateren tijdstip de houtbouw vervangen door een bakstenen toren van ongeveer 3,50 m bij 4 m. Opmerkelijk is wel dat de benedenverdieping deels werd ingemot, waarbij de motte zelf één meter werd verhoogd.

¹⁸ Borremans veronderstelt vóór een „hypothetische (natuurstenen) toren” ook een houtbouwfase, waarvan spijtig genoeg niets kon worden teruggevonden. Het baksteenpuin wijst wel op verbouwingen of constructie van een nieuwe toren tussen begin XIIIde en begin XIVde eeuw.

Deze torens hebben natuurlijk ook een woonfunctie, die echter ondergeschikt is aan de militaire. Dit geldt zeker voor de beginfase van de respectievelijke motten; hierbij is het duidelijk dat de in oppervlakte eerder kleine mottetorens geen permanente bewoning hebben kunnen dragen. Zelfs wanneer in deze laatste factor vlug verandering kwam is het geen noodzaak, dat in de zogenaamde woontoren ook constant gewoond werd. Een typisch voorbeeld dat volledig in deze context kadert is de bewoningsgeschiedenis van de Singelberg te Beveren-Waas. In 1158 wordt de vakwerktoren verwoest. Eind XIIde eeuw wordt de verdediging hersteld. De afmetingen van de nieuwe toren zijn echter niet meer te achterhalen. Dit gebouw moet door zijn verfraaiing een meer residentieel karakter hebben gehad: immers tot de vondsten behoren fragmenten van beschilderde wandbepoezering, die toch op een zekere luxe en rijkdom wijzen, die moeilijker te combineren is met een zuiver militaire constructie. De residentieële functie van dit gebouw wordt in XIIIb overgenomen door een grotere donjon, die bijna het gehele motteplateau inneemt. Toch blijkt dat nog in het begin van de XIVde eeuw de residentie van de bewoners van de motte niet uitsluitend op de heuvel in de donjon moet worden gesitueerd. Immers bij een onverhoedse aanval op de versterking wordt het voorhof onmiddellijk veroverd. De bewoners hebben amper de tijd zich in de donjon terug te trekken. De belegerden geven zich echter kort daarop over. De belegeraars, bestaande uit een dertigtal onderbewapende knechten en een paar ridders, waren immers op het voorhof in het bezit gekomen van de voorraden en zelfs van de kleding van de heren; deze werd op het voorhof in koffers bewaard¹⁹). Hieruit blijkt duidelijk dat de woonfunctie van de site niet uitsluitend op de motte zelf mag worden gesitueerd. Hierin kwam wel een grondige verandering, toen in XIVb het militaire karakter van de motte plaats maakte voor een woonfunctie en de versterking tot een residentieel kasteel werd omgebouwd: de teksten vermelden immers de bouw van nieuwe woonvertrekken, een keuken, een kapel, e.d.

Deze evolutie is wat de andere sites betreft natuurlijk niet zo duidelijk. Toch kan men vaststellen, dat veranderingen in de occupatieoptiek steeds parallel verlopen aan wijzigingen in de opbouw van de motteheuvel zelf. Het duidelijkste voorbeeld is het Gravensteen te Gent, waar door het aanbrengen van een omheiningsmuur aan de voet van de motte en door nivellering van het gedeelte tussen die omheining en de donjon de motte alsdusdanig verdwijnt. Deze evolutie heeft mogelijk ook plaats gehad in Beveren bij de overgang van het site van „mottekasteel” naar „waterburcht” in XIVb. Evenals te Viane, waar deze evolutie niet veel later dan 1300 plaats greep. In Veurne werd in de XIIIde eeuw de motte evenzeer omgebouwd ten einde er een gebouw met residentieel karakter te kunnen optrekken. De motte werd verlaagd en vergroot, zodat het plateau plaats bood aan een zaalvormig gebouw.

¹⁹ D. VERELST, De geschiedenis van het kasteel op de Singelberg te Beveren, *Het land van Beveren* XXII, 4, 1979, 117-118.

De verdere evolutie van het gebouwenbestand hangt samen met het verdwijnen van de motte als militair bastion. We zullen dit punt in laatste instantie behandelen.

Een belangrijk element op het motteplateau zijn de bijgebouwen. Zoals reeds aangestipt hangt de aanwezigheid van bijgebouwen af van de verhouding tussen de oppervlakte van de toren en deze van het motteplateau. Behalve in Vilvoorde en Gent werden geen definieerbare sporen van bijgebouwen gevonden.

B. HET NEERHOF

De economische functie van deze motten is natuurlijk steeds op het voorhof te situeren. Bij de bespreking van de algemene topografie brachten we reeds de voorhof-elementen van de stedelijke sites naar voor, waar delen van het castrale complex, die niet direct als neerhof naar voor treden, toch die functie hebben waargenomen. In Veurne bleek dit duidelijker dan in de andere sites. Er werden immers structuren met agrarische functie bloot gelegd. Het gaat om vier hut-kommen, waarvan er één als hoeveconstructie kon geïnterpreteerd worden. De hoeve bestond uit een dieper uitgegraven en kleinere vleugel (ongeveer 2 m bij 3 m) en een weinig uitgediepte maar grotere vleugel (ongeveer 5 m bij 3,50/5 m), die als stal heeft dienst gedaan; immers centraal werd een mestkuil teruggevonden. Het geheel verdween rond 1300.

We beschikken eigenlijk over weinig sites, waarvan het neerhof al dan niet grondiger werd onderzocht. In Viane werden de palen van de wanden van een gebouw met een breedte van bijna 6 m aangesneden; het dateert uit het begin van de XIIIde eeuw⁽²⁰⁾.

Het voorhof van Borgloon werd aan een grondiger onderzoek onderworpen. Het werd evenzeer verdedigd als de motte zelf; een vaststelling die ook voor Landen geldt, waar de voorhofgracht analoog was aan de mottegracht. In Borgloon werd voor de verdediging handig gebruik gemaakt van de natuurlijke terreingesteldheid. Ten westen waar een steile helling aanwezig is, volstond blijkbaar een palissade. Ten zuiden tussen opper- en neerhof trof men eveneens sporen van een houten omheining aan; men moet er een gracht verwachten. Die gracht was diep en breed uitgegraven langs de noord- en oostkant, waar de toegang tot de burcht gemakkelijk was, daar het terrein er eerder vlak verloopt. Waarschijnlijk zal ook hier een palissade de verdediging hebben vervolledigd. Binnen dit voorhof stond een groot gebouw met een oppervlakte van 37 m bij 15 m. Deze constructie kan niet zo direct in verband worden gebracht met het economisch bedrijf van een neerhof. Het gebouw besloeg ogenschijnlijk de helft van de neerhofruimte. Zijn afmetingen, de dikte van de muren (2 m tot 2,50 m), de aanwezigheid van een waterput binnenin, geven aan deze constructie een speciaal karakter, waarvan de functie nog niet duidelijk is.

²⁰ Cf. voetnota 12.

Fig. 4. Luchtfoto's van Grimbergen, Lasne, Chastre, Diest, Landen.

In Landen bleef de opgraving beperkt; er waren geen duidelijke sporen van constructies. Het grote voorhof van Kessenich werd archeologisch niet onderzocht. Het had een oppervlakte van 80 m bij 50 m en was 4 m hoog. Tevens kon uitgemaakt worden dat het de reeds bestaande parochiekerk omsloot. Deze laatste werd mogelijk bij de oprichting van de opperhof-neerhofstructuur door een nieuw bouwwerk vervangen.

Door de beperkt opgegraven oppervlakte van het tweeledig voorhof van Cathem te Dudzele kon tijdens deze noodopgraving niet worden uitgemaakt of de twee delen van het voorhof al dan niet gelijktijdig werden aangelegd. Toch was het mogelijk vast te stellen dat door de leuze van de inplanting van het site, het voorhof niet werd opgehoogd: de natuurlijke bodem dagzoomt immers op de voormotte; het site werd opgebouwd op de rand van een kreekkrug. Er kon enkel uitgemaakt worden dat er bewoning was geweest. Hetzelfde geldt voor het niet opgehoogde voorhof van de Hoge Mote te Merkem, waar evenmin sporen van gebouwen werden aangetroffen; tenzij enkel constructies op horizontale balken een kortstondige bewoning zouden hebben vertegenwoordigd. In Loker en Moorsel was het voorhof opgehoogd. Toch nemen deze sites een bijzondere plaats in. Beide voormotten werden nooit bewoond. In Moorsel zeker, in Loker in mindere mate, kon worden vastgesteld dat het voorhof uitsluitend voor landbouwdoeleinden werd gebruikt. Voor Loker is wel een sluitende verklaring voor handen. De castrale hofstede die de kern van de heerlijkheid uitmaakte situeerde zich immers op slechts 700 m van de motte. Deze hofstede nam reeds vóór het oprichten van de motte de economische functie van het heerlijke eigendom waar en bleef dit ook nog doen, lang nadat de motte reeds elke betekenis had verloren. Het voorhof van de Galooiemotte heeft dan ook, zoals ten andere de motte zelf eerder een betekenis van modeverschijnsel — geen motte zonder voorhof — dan een economische. De vraag kan hier ook gesteld worden naar de afwezigheid van een voorhof te Bever⁽²¹⁾. Ook in Loker lag het site op een helling; het voorhof was er in eerste instantie ook niet zichtbaar en werd pas gelokaliseerd na microtopografische opname en door groeiverschillen in de gewassen tijdens de uiterst droge zomer van 1976. In Bouillon werd systematisch naar een voorhof gezocht; het werd niet gevonden. De situatie van de hoogteburchten kan echter omwille van topografische factoren sterk verschillen; onder meer de afwezigheid van water moet de economische functie van een neerhof zeker geen goed doen; daar waar dit voor een beperkte militaire bezetting van de motte eenvoudiger op te lossen is. Het is dus aanvaardbaarder dat het hoevebedrijf zich elders situeert; dat er, zeker bij deze vermoedelijk oudste Belgische motte, geen noodzaak was om de opperhof-neer-

²¹ Bovendien kan op basis van de luchtfoto toch een klein voorhof bij de motte worden onderscheiden, vooral ten noorden ervan (halfmaanvormig); dit wordt ook door een buitengracht verdedigd.

Fig. 5. Luchtfoto's van Borgloon, Romershoven, Kessenich, Pessoux, Marcourt, Mellier.

hofstructuur te creëren. Zeker is dat op dat ogenblik van mode, traditie of status-symbool nog geen sprake kan zijn.

De evolutie van het voorhof is duidelijk weergegeven door dit van het site te Beveren. De evolutie van dit zeer grote neerhof en de er ingeplante bedrijfsgebouwen volgde het chronologische patroon en de wijzigingen, die de motte zelf onderging; ze is er soms zelfs gedetailleerder. Dit blijkt onder meer ook uit de teksten en de ikonografie. Oorspronkelijk, bij de oprichting van het site in XIIA, bestaat het voorhof uit een omgracht ringwalsite. Wal en gracht zijn in de richting van de motte onderbroken; het site ligt bovendien een dertigtal meter van de motte verwijderd. Dat uit deze fase geen gebouwsporen werden gevonden, heeft te maken met het eerder beperkt onderzoek dat op dit voorhof plaats greep. In XIII B werd het site opnieuw omgracht en in onmiddellijk contact met de motte gebracht. Een houten brug verbond beide delen. In deze fase hadden een gebouw met kalkfundering en een natuurstenen waterput een eerder onlogische en hinderende plaats op het voorhof, tegenover de toegang naar de motte. In de daarop volgende eeuwen werd het voorhof herhaalde malen opgehoogd, wat zeker met overstromingen en stijgende grondwatertafel te maken had. Vanaf XIV B verandert echter het constructiepatroon niet meer: de gebouwen worden immers opgetrokken langs de rand van het site, zodat er een ruime centrale binnenkoer ontstond.

6. Het verdwijnen van de motte

Deze reeks heeft een zeer gedifferentieerd karakter wat eindevolutie en datering ervan betreft. We moeten daarom zeker een onderscheid maken tussen het opgeven van de militaire structuur van de motte met toren (*château à motte*) enerzijds en het opgeven van het site in zijn geheel anderzijds: onder meer te Diest, waar de rest van de Warande tot versterking wordt uitgebouwd, terwijl de motte zelf reeds zeer vlug, namelijk in XIII A, verlaten wordt. Dezelfde vroege opgave geldt voor Borgloon. De motte van Adegem werd in 1127 verwoest en niet meer herbouwd. In het Gentse Gravensteen heeft de motte evenmin de XIIde eeuw overleefd; ze verdween bij de nivelleringswerken in 1180. Als versterking blijft het site echter verder bestaan. Zijn bewoningsgeschiedenis loopt zelfs door tot in de XXste eeuw. De motte van Grimbergen wordt in 1159 verwoest en nooit meer heropgebouwd, omdat de bezitters ervan hun militaire macht volledig verloren. Dit bijvoorbeeld in tegenstelling met de heer van Beveren, die in 1158 zijn motte ziet platbranden, doch zich weet te rehabiliteren en eind XIIde eeuw de versterking herinricht. La Ramonette in Bouillon wordt ook in de XIIde eeuw opgegeven; de onmiddellijke nabijheid van de grote burcht te Bouillon zelf zal hier wel een rol hebben in gespeeld. Petegem wordt in de XIIIde eeuw ook wegens herinrichting van de versterking genivelleerd.

Landen wordt opgegeven in XIVA, Mellier en Dudzele in de XIVde eeuw, Bever en Loker in de XVde en Comines in de loop van de XVIde eeuw. De Hoge

Mote te Merkem is slechts kortstondig in gebruik geweest en moet reeds kort na haar oprichting, rond 1300, verlaten zijn geweest.

Zonder indicaties van grondige wijzigingen blijven de mottes van Lasne, Drongen en het Tempelhof te Gent tot de XVIIIde eeuw in gebruik. Vaak wordt de motte niet verlaten, maar omgebouwd, aangepast aan de nieuwe woonnoden, of krijgen de motte en haar gebouwen een nieuwe bestemming. Op die manier leven bepaalde sites door tot de XIXde eeuw. Romershoven en Stalen worden verlaten in de XVIIde eeuw, maar de motte van Kessenich wordt nog steeds bekroond door een XIXde eeuwse kapel.

Veurne kende een vergelijkbare ontwikkeling. De XIIIde eeuwse zaalbouw heeft reeds elke militaire betekenis verloren. Vanaf de XVde eeuw wordt de motte overbouwd met nieuwe constructies, die onder meer als stadsgevangenis zullen dienst doen en dit tot wanneer in het begin van de XIXde eeuw alles zo vervallen is, dat het nog enkel kon worden afgebroken.

De motte van Moorsel wordt in de XIVde eeuw afgevlakt en op het nieuw ontstane site, dat als een site met walgracht kan worden bestempeld, verrijst het woonhuis van een hoeve, die tot het begin van de XVIIde eeuw in gebruik bleef. Viane wordt in de XIVde eeuw omgebouwd tot waterburcht, maar reeds in de XVIde eeuw verlaten. Lahamaide daarentegen wordt pas dan tot residentieel kasteel ingericht.

Beveren wordt in XIVB omgebouwd; de centrale donjon verdwijnt en wordt vervangen door gebouwen met meer residentieel karakter; het torenkarakter wordt opgegeven voor laagbouw. Toch blijven de burchtallures bewaard en onderhouden, zoals blijkt uit de omwalling met torens en het zware toegangscomplex. Ondanks een verdere wijziging in het gebouwenpatroon, waarbij aan de woonfunctie nog meer aandacht wordt besteed, blijft de tot waterburcht geëvolueerde motte toch altijd haar militaire waarde bewaren. Het verval van het gebouwenbestand zou rond 1650 echter tot de definitieve afbraak van het site leiden.

Ondanks verschillende laat- en post-middeleeuwse ontwikkelingen, hebben deze sites als castrale motte, waar het militaire aspecten betreft, reeds vanaf de XIIIde, maar ten laatste in de XIVde eeuw alle betekenis verloren. Zo worden in de XIIIde eeuw een aantal mottes omgebouwd om plaats te bieden aan grotere woontorens, die aan militaire allure inboeten. Men krijgt de indruk dat de hoge adel verbouwt of vervangt, terwijl de lagere adel, volgens de traditie, nog nieuwe mottes ontwerpt. Militaire verdedigingswerken kunnen dit niet meer zijn; het mottetype krijgt meer een symbolische waarde dan een militaire⁽²¹⁾. In bepaalde gevallen blijven deze statussymbolische waarden nawerken, maar ze zullen evenmin nog eeuwen doorleven.

²² A. CLAASSEN, Heerlijke Torens vanaf de late Middeleeuwen, *Limburg* LII, 1973, 13-17.

Bibliografie

1. Vanoiten-motte te Comines: J. BOURGEOIS, Le mont Vanoiten à Comines-Belgique: Dépôt de l'âge du bronze et motte médiévale, *Mém. Soc. Hist. Comines-Warneton et Région*, 1980, 570-575.
2. Galooie-motte te Loker: J. DE MEULEMEESTER, *De Galooie te Loker. Brand-restengraf en middeleeuwse mote*, *Arch. Belg.* 203, 1978.
3. Borgt-motte en de Hoge Mote-motte te Merkem: J. DE MEULEMEESTER, De Borgt-motte te Merkem, in J. De Meulemeester-J. Termote, *Middeleeuwse mottes te Merkem en te Jonkershove (gem. Houthulst)*, *Arch. Belg.* (in voorbereiding), 1983. — ID., De Hoge Mote te Merkem, in *Conspectus MCMLXXXI*, *Arch. Belg.* 247, 1982, 125-129.
4. Warande-motte te Veurne: J. DE MEULEMEESTER, De circulaire versterking en de Warandemote te Veurne, in *Conspectus MCMLXXVIII*, *Arch. Belg.* 213, 1979, 152-156. — ID., De circulaire versterking te Veurne, in *Conspectus MCMLXXIX*, *Arch. Belg.* 223, 1980, 109-113; ID., De Warande-mote te Veurne, in *Conspectus MCMLXXX*, *Arch. Belg.* 238, 1981, 72-75. — ID., De grafelijke motte te Veurne, in *Conspectus MCMLXXXI*, *Arch. Belg.* 247, 1982, 117-121. — ID., Furnes: Evolution d'une forteresse médiévale, *WA-VO-Berichten* 6, 1982, 15-20.
5. Hoge-Andjoen-motte te Werken: B. SLEMBROUCK-G. T'JONCK, De Hoge Andjoen te Werken, *Ann. Soc. Emul. Bruges* XCII, 1955, 38-49.
6. Cathem-motte te Dudzele: J. DE MEULEMEESTER, De Cathemmote te Dudzele, in *Varia I*, *Arch. Belg.* 232, 1980, 5-18.
7. Raverschoot-motte te Adegem: M. VERLOT, Het kasteel van Raverschoot, *Arch. Mediaevalis* 3, 1980, 41.
8. De motte van Drongen: M.C. LALEMAN-P. RAVESCHOT, Drongen. Een middeleeuwse mote, *Stadsarch.* 1981-2, 2-27.
9. Tempel-motte te Gent: G. DESMET-P. RAVESCHOT, Dobbelslot/1. Onderzoek van een bedreigd terrein, *Stadsarch.* 1980-1, 20-26. — V. VAN DOORNE, Dobbelslot/4. Houten mestvaalt, *Stadsarch.* 1980-3, 2-8. — P. RAVESCHOT, Dobbelslot/5. Mestput, *Stadsarch.* 1982-3, 2-13.
10. Gravensteen-motte te Gent: A.L.J. VAN DE WALLE, Le château des Comtes de Flandres à Gand. Quelques problèmes archéologiques, *Château Gaillard I. Les Andelys* 1962, 1964, 163-169. — D. CALLEBAUT-P. RAVESCHOT-R. VAN DE WALLE, Het Gravensteen te Gent, in *Conspectus MCMLXXX*, *Arch. Belg.* 238, 1981, 67-71. — ID., Het Gravensteen te Gent, in *Conspectus MCMLXXXI*, *Arch. Belg.* 247, 1982, 112-116. — D. CALLEBAUT, Le château des Comtes à Gand, *Château Gaillard XI. Karrebaeksminde* 1982, Caen, 1983, 45-54.
11. Oud-Kasteel-motte te Petegem: D. CALLEBAUT, *Het Oud Kasteel te Petegem*.

- I. De Karolingische Curtis en haar ontwikkeling tot de XIIde eeuw, *Arch. Belg.* 237, 1981.
12. Egmont-motte te Lahamaide: M. DE WAHA, Exploration archéologique du château dit « d'Egmont » à Lahamaide, *Activités '79 SOS Fouilles*, 1/1980, 139-142. — ID., Le château dit « d'Egmont » à Lahamaide, *Activités '80 SOS Fouilles*, 2/1981, 151-155.
13. Kasteelberg-motte te Viane: R. BORREMANS, Archeologisch onderzoek van de Kasteelberg te Geraardsbergen-Viane (1976), *Land van Aalst*, 1982, 49-116.
14. Burgh-motte te Bever: R. BORREMANS, Archeologisch onderzoek van de burchtheuvel van Burgh te Bever, *Het oude land van Edingen en omliggende VII*, 1, 1979, 1-14.
15. Hof-te-Eksel-motte te Moorsel: D. CALLEBAUT, *Het Hof te Eksel te Moorsel*, *Arch. Belg.* 220, 1979.
16. Singelberg-motte te Beveren-Waas: J. DE MEULEMEESTER, *De Singelberg te Beveren-Waas*, *Arch. Belg.* 208, Brussel, 1978. — ID., *De Singelberg te Beveren-Waas*, *Arch. Belg. Speculum XI*, 1979.
17. Senecaberg-motte te Grimbergen: R. BORREMANS, Grimbergen, onderzoek van de burchtheuvel (Senecaberg), *Bull. Kon. Musea Kunst Gesch.* 40-42, 1968-1970, 319-329. — ID., Fouilles de la motte « Senecaberg » à Grimbergen, *Château Gaillard VI. Venlo 1972*, Caen, 1973, 23-26.
18. Notelarenberg-motte te Vilvoorde: R. BORREMANS, Fouilles et prospections de mottes féodales entre Dendre et Dyle (Belgique), *Derentiacum 3*, 1979, 8-12.
19. Ferme-de-la-Tour-motte te Lasne: J. JEANMART-W. ÜBREGTS-S. VANDENBERGHE, Lasne. Etude historique et archéologique d'une motte, *Wavriensia XXIX*, 1980, 3, 70-85.
20. Dorpsmotte van Chastre: R. BORREMANS, Enquêtes et fouilles. Chastre (comm. de Chastre-Villeroux-Blanmont, prov. de Brabant). Motte, in M.E. MARIËN-R. BORREMANS, Enquêtes et fouilles, *Bull. Mus. Roy. Art Hist.* 43-44, 1971-1972, 188.
21. Tafelrond-motte te Diest: D. CALLEBAUT, De Tafelrondmote op de Warande te Diest, in *Varia IV*, *Arch. Belg.* 250, 1982, 6-18.
22. Tombe-van-Pepijn-motte te Landen: J. DE MEULEMEESTER-A. MATTHYS, *De moten van het Sint-Gitterdal te Landen*, *Arch. Belg.* 239, 1981.
23. Borgh-motte te Borgloon: G.V. LUX-W. THYSEN, De grondvesten van de burcht te Borgloon, in *Conspectus MCMLXXIX*, *Arch. Belg.* 223, 1980, 98-101.
24. Blokkes-motte te Romershoven: A. CLAASSEN, De motte van Stalen te Genk-Waterschei, *Het Oude Land van Loon*, 1971, 11-58.
26. Den-Berg-motte te Kessenich: A. MATTHYS, *De mote van Kessenich*, *Arch. Belg.* 240, 1981.
27. Ferme-de-l'Hospice-motte te Pessoux: R. BORREMANS, Pessoux. Substruc-

- tions d'une tour sous une motte, *Bull. Mus. Roy. Art Hist.* 40-42, 1968-1970, 330-335.
28. Ermitage-Saint-Thibaut-motte te Marcourt: R. BORREMANS, Marcourt (prov. Luxembourg). Motte de l'Ermitage Saint-Thibaut, in M.E. MARIËN-R. BORREMANS, Enquêtes et fouilles, *Bull. Mus. Roy. Art Hist.* 43-44, 1971-1972, 188-189. — R. BORREMANS, Fouilles dans la forteresse de Saint-Thibaut-Montaigu à Marcourt. Campagne de 1975, *Bull. Mus. Roy. Art Hist.* 48, 1976, 234.
29. Alt-Schlass-motte te Bodange: J. MERTENS, *Le Kaarlsbiërg à Clairefontaine et quelques autres fortifications anciennes du Luxembourg méridional*, *Arch. Belg.* 49, 1960.
30. Montauban-motte te Buzenol: *ibidem*.
31. Haut-de-la-Cour-motte te Mellier: A. MATTHYS, Le site du « Haut de la Cour » à Mellier, *Arch. Mediaevalis* 6, 1983, 20.
32. La-Ramonette-motte te Bouillon: A. MATTHYS, Les fortifications de Bouillon, in *Conspectus MCMLXXVII*, *Arch. Belg.* 206, 1978, 108-111.

RÉSUMÉ

Mottes castrales en Belgique

Cette étude se veut le reflet des recherches archéologiques récentes, effectuées dans les mottes de Belgique. Cette synthèse se base en grande partie sur les travaux du Service national des Fouilles en Flandre, publiés dans J. De Meulemeester, *Mottes castrales du comté de Flandre. Etat de la question d'après les fouilles récentes*, *Château Gaillard IX. Karrebaeksminde 1982*, Caen, 1983, 101-115.

Mis à part quelques sites de hauteur et quelques mottes urbaines, les sites concernés occupent des vallées ou des terrains marécageux. Toutes les mottes, circulaires à légèrement ovales, ont un diamètre compris entre 20 et 110 m, et une hauteur de 2 à 16 m. La plupart de ces mottes possèdent le plus souvent une basse-cour; mais nous ne disposons pas toujours d'une documentation complète pour chaque site. Même dans les mottes urbaines des structures de basse-cour sont repérables.

Les mottes furent élevées avec les terres extraites des fossés. Certaines à partir d'un rempart annulaire, d'autres à partir d'un noyau en forme de monticule; plus rarement on a procédé à l'emmotement d'une tour.

Bouillon a le privilège d'avoir la motte la plus ancienne (XI^b), elle constitue cependant une exception. Certaines mottes belges trouvent leur origine au XI^d, mais la plupart apparaissent au XIIe siècle, certaines même encore au XIIIe siècle. Cette dernière période marque déjà l'abandon de certains de ces ouvrages. Au

cours des XIIIe et XIVe siècles la plupart de ces fortifications sont adaptées aux nouveaux modes de vie et ont perdu leur caractère militaire. Cette datation archéologique ne reflète pas du tout la construction de mottes dans nos régions durant le XB, comme on le propose pour le site de Vinchy, ni même l'établissement supposé de tels ouvrages durant le règne d'Arnoul I (918-965), comte de Flandre ; l'interprétation des textes, concernant Vinchy, semble abusive (cf. note 15).

La fonction principale de la motte et de la haute-cour en particulier est militaire. La haute-cour, entourée de fossés à la base, compte encore une palissade de protection au sommet, comme en témoignent les traces de pieux retrouvées autour du plateau sommital de certaines mottes. La défense est tout naturellement concentrée autour du donjon. Ce dernier peut-être construit en bois ou en pierre, ou encore combiner ces deux matériaux. Ces tours marquent aussi le passage progressif de la fonction militaire à l'utilisation résidentielle dans une recherche d'un plus grand confort.

La fonction économique et une partie du caractère résidentiel s'appréhendent dans la basse-cour. Mais les fouilles de basses-cours, effectuées surtout en Flandre, n'ont pas fourni les données escomptées, et leur évolution et leur structures sont jusqu'ici peu connues. La partie de la motte castrale où se déroule la vie journalière doit encore livrer ses secrets archéologiques.